

ΜΕΛΙΒΟΙΑ

Η αρχαία πόλη στη θέση «Κάστρο» στο Κάτω Πολυδένδρι Σκήτης,
της επαρχίας Αγιάς, στο Νομό Λάρισας

Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου

Όταν μου έγινε η πρόταση να συμμετέχω στην εκδήλωση για την αρχαία Μελίβοια¹, η πρώτη μου αντίδραση ήταν αρνητική, επειδή είχαν περάσει πολλά χρόνια από την ενασχόλησή μου με την αρχαία πόλη. Είχαν περάσει τριάντα χρόνια από τότε που ήμουν νεαρός και έκτακτος αρχαιολόγος (την περίο-

δο 1978-1979), όταν άρχισα να μελετώ την περιοχή και τα αρχαία ευρήματα με σκοπό να ε-

ντοπίσω την πιθανή θέση της αρχαίας Μελίβοιας². Εκείνη η μελέτη μου³, που δημοσιεύθηκε το 1985, ενίσχυσε την ισχύουσα μέχρι τότε πρόταση ότι η αρχαία πόλη Μελί-

Χάρτης της βόρειας
παραλίας της
Μαγνησίας.

βοια βρισκόταν στον αρχαιολογικό χώρο στη θέση «Κάστρο» πάνω από τους όρμους «Σκιαθά» και «Κρυψιάνα» στο Κάτω Πολυδένδρι Σκήτης (Χάρτης). Κατόπιν της επιμονής των διοργανωτών της εκδήλωσης σκέφτηκα ότι θα είχε ίσως ενδιαφέρον να αναφερθώ κυρίως στην αξιολόγηση κάποιων

1. Βράχος στην παραλία του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου με λαξευμένη κλίμακα και υποδοχές για τη στερέωση αναθηματικών στηλών.

νέων δεδομένων ή και κάποιων παλαιών, που με την εμπειρία που απέκτησα μετά τριάντα χρόνια συνεχούς ανασκαφικής έρευνας, μου ενί-

σχυαν ακόμη περισσότερο την πίστη μου ότι η αρχαία Μελίβοια βρισκόταν στο «Κάστρο» του Κάτω Πολυδενδρίου.

Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από το χρόνο της δημοσίευσης του άρθρου για τη Μελίβοια παρακολούθησα με εν-

διαφέρουν τα νέα δεδομένα που προέκυψαν από τις ανασκαφές και τις δημοσιεύσεις του συναδέλφου και φίλου Αθανασίου Τζιαφάλια⁴, ο οποίος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αποκλείεται η σημαντικότερη πόλη της περιοχής, η αρχαία Μελίβοια, να βρισκόταν στο «Κάστρο» του Κάτω Πολυδενδρίου για αρκετούς λόγους, οι σημαντικότεροι από τους οποίους ήταν το ότι δεν είχε βρεθεί μέχρι τότε μυκηναϊκός πυρήνας στην παραπάνω θέση, δεν υπήρχαν ευρήματα από την περίοδο της καταστροφής του Περσικού στόλου στη Σηπιάδα (480 π.Χ.) και το ότι η τειχισμένη έκταση του «Κάστρου» ήταν πάρα πολύ μικρή για να ανήκει στη σημαντική πόλη της Μελίβοιας⁵. Ταυτόχρονα, εκφράστηκε η άποψη ότι ο οικισμός του «Κάστρου» θα μπορούσε να ήταν το επίγειο μιας άλ-

λης μεγαλύτερης πόλης. Τέλος, ως θέση της Μελίβοιας προτάθηκε το «Κάστρο ή Καστρί» της Βελίκας (Χάρτης), επειδή σε μια περιοχή του παλαιοχριστιανικού τμήματος του τείχους του «Κάστρου» της Βελίκας, που αποκαλύπτεται τα τελευταία χρόνια από τη συνάδελφο και φίλη αρχαιολόγο Σταυρούλα Σδρόλια, υπάρχουν γωνιόλιθοι, που φαίνεται ότι ανήκαν σε αρχαία κατασκευή.

Τη νέα πρόταση για ταύτιση της θέσης της αρχαίας Μελίβοιας με το «Κάστρο» της Βελίκας αποδέχθηκε και ο αγαπητός μου φίλος και ένας από τους καλύτερους μελετητές της αρχαίας Θεσσαλίας Bruno Helly, ο οποίος μελετώντας την αρχαία τοπογραφία στην παραλιακή

2. Αργυρός οβολός της αρχαίας Μελίβοιας με το κεφάλι της ομώνυμης Νύμφης.

περιοχή βόρεια του Πηλίου, προτείνει μια σειρά αλλαγών στις μέχρι τώρα γνωστές ταυτίσεις των θέσεων των πόλεων που μαρτυρείται ότι βρισκόταν στην περιοχή αυτή. Ανάμεσα στις αλλαγές προτείνεται και η πιθανή ταύτιση του «Κάστρου» στο Κάτω Πολυδένδρι με την πόλη των Ευρεαίων, η οποία είναι γνωστή μόνον από τα σωζόμενα χάλκινα νομίσματά της. Ταυτόχρονα, με οδηγό το κείμενο των Αργοναυτικών (I 583-585) του Απολλωνίου Ροδίου ερμηνεύει το βράχο με τα λαξεύματα στην ακτή του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου ως τον αναφερόμενο στο αρχαίο κεί-

3. Σφράγισμα με το όνομα του εθνικού Μελίβοιων σε λαβή αγγείου μεταφοράς οίνου που ήταν προϊόν παραγωγής της Μελίβοιας (Χαρ. Μακαρόνας).

μενο «τύμβο του Δόλοπα»⁶ (Εικόνα 1).

Για να μην επαναλάβω όσα ήδη περιλαμβάνονται στην εργασία μου του 1985⁷ δεν θα σχολιάσω τις κυριότερες αναφορές της Μελίβοιας στον Όμηρο και τη σχέση καταγωγής του Φιλοκτήτη από αυτήν, ούτε στον Ηρόδοτο και την καταστροφή του στόλου του Ξέρξη στη Σηπιάδα, το 480 π.Χ., όταν τα συντρίμια του έφθασαν μέχρι την πόλη, ούτε στον Πλούταρχο και τη σφαγή των πολιτών της Μελίβοιας το 367-366 π.Χ. από τον τύραννο Αλέξανδρο των Φερών, ούτε στον Λίβιο και την πολιορκία της

Μελίβοιας από τους Ρωμαίους το 169 π.Χ. και τη φυγή των πολιορκητών με την εμφάνιση των Μακεδόνων στρατιωτών, ούτε πάλι στο Λί-

βιο και την οριστική καταστροφή της Μελίβοιας από τους Ρωμαίους μετά τη μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ.

Όπως συμβαίνει σε κάθε περίπτωση καταγραφής των πληροφοριών στις αρχαίες πηγές, έτσι και με τις πληροφορίες των φιλολογικών πηγών που αφορούν τη Μελίβοια δημιουργείται ένα πλαίσιο πληροφοριών που αναφέρεται στη συλλογική ιστορία της πόλης. Είναι επίσης αυτονόητο, ότι, όταν προτείνεται η σύνδεση του ο-

νόματος της πόλης Μελίβοιας με ένα συγκεκριμένο αρχαιολογικό Χώρο, τότε θα πρέπει τα αρχαιολογικά δεδομένα, που προέρχονται από τον προτει-

νόμενο Χώρο, να εντάσσονται αρμονικά μέσα στο πλαίσιο, που δημιουργούν οι πληροφορίες των πηγών.

Η εικόνα, λοιπόν, που έχει δημιουργηθεί για την αρχαία Μελίβοια, σύμφωνα με τις πληροφορίες των αρχαίων πηγών, είναι ότι η Μελίβοια ήταν η σημαντικότερη πόλη μέσα στο μεγάλο κόλπο, που έχει μήκος πάνω από 200 στάδια (36 περίπου χιλιόμετρα) και οριοθετείται από το ακρωτήριο Δερματάς στα βόρεια μέχρι το

α κ ρ ω τ ή ρ ι ο
Πουρί προς νό-
το⁸ (Χάρτης).

4. Η παραλιακή ζώνη με πεσμένους γωνιολίθους που προέρχονται από αρχαίες κατασκευές.

Η παραπάνω εικόνα της Μελίβοιας των γραπτών πηγών ενισχύεται, όσον αφορά την υπεροχή της σε σχέση με τις άλλες πόλεις της περιοχής, και από την παρουσία ενός αργυρού οβολού της Μελίβοιας σε ιδιωτική συλλογή, που φέρει παράσταση της Νύμφης Μελίβοιας και χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.⁹ (Εικόνα 2). Από παλιά ήταν γνωστοί μόνον οι τέσσερις τύποι των χάλκινων νομισμάτων της Μελίβοιας, του 4ου αι. π.Χ., όπως συμβαίνει και με τις υπόλοιπες πόλεις της περιοχής, για τις οποίες

5. Θεμελίωση αρχαίας κατασκευής στην παραλιακή ζώνη του αρχαίου οικισμού του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου.

γνωρίζουμε ότι είχαν μόνον χάλκινες νομισματικές εκδόσεις.

Η μπροστινή πλευρά από τους τρεις χάλκινους τύπους των νομισμάτων φέρει παράσταση με το κεφάλι της Νύμφης Μελίβοιας, ενώ ο τέταρτος τύπος των νομισμάτων απεικονίζει το κεφάλι του Διονύσου. Στην πίσω πλευρά και οι τέσσερις τύποι φέρουν παράσταση κλιματίδας αμπέλου με ένα ή δυο τσαμπιά από σταφύλια¹⁰. Η παρουσία του Διονύσου στο νόμισμα της Μελίβοιας δείχνει

το δημόσιο χαρακτήρα που είχε η λατρεία του στην αρχαία πόλη, εξ αιτίας της έντατικής καλλιέργειας της αμπέλου και της μεγάλης οικονομι-

κής σημασίας του παραγόμενου κρασιού, όπως μαρτυρούν οι παραστάσεις της πίσω πλευράς των νομισμάτων με τα τσαμπιά από σταφύλια.

Οι μόνες προς το παρόν απτές αποδείξεις που υπάρχουν για την παραγωγή και το εμπόριο του κρασιού της Μελίβοιας είναι δυο σφραγίσματα σε λαβές αμφορέων μεταφοράς κρασιού, που βρέθηκαν σε ανασκαφές στην Πέλλα και τα οποία αναγράφουν το εθνικό «ΜΕΛΙΒΟΙ / ΕΩΝ»¹¹ (Εικόνα 3). Ο τόπος ανεύρεσης των δυο αυτών σφραγισμάτων, που είναι η πρωτεύουσα του Μακεδονικού βασιλείου Πέλλα, ίσως να αποτελεί μια ένδειξη δηλωτική των στενών σχέσεων της Μελίβοιας με τους Μακεδόνες, γεγονός που φαίνεται και από τις γραπτές πηγές¹².

Με την παραγωγή κρασιού στη Μελίβοια σχετίζεται επίσης και μια υπόθεση, που είχε γίνει παλιότερα, σύμφωνα με την οποία η πολυάριθμη ομάδα σφραγισμάτων, σε λαβές αμφορέων μεταφοράς κρασιού, με το όνομα του «ΠΑΡΜΕΝΙΣΚΟΥ» θα μπορούσε να προέρχεται από τη Μελίβοια. Η υπόθεση αυτή δεν έχει τελικά υιοθετηθεί από την επιστημονική κοινότητα, λόγω της ανεπάρκειας των επιχειρημάτων της¹³.

Η σημαντική θέση της Μελίβοιας στην περιοχή, όπως διαφαίνεται από τις πληροφορίες

των πηγών και των νομισμάτων, οδηγεί προς το συμπέρασμα ότι η Μελίβοια θα πρέπει να συνδεθεί με έναν αρχαιο-

6. Τμήμα του νότιου τείχους στο βάθος του ρέματος.

λογικό χώρο με ισχυρή οχύρωση κλασικών χρόνων, αλλά και με ευρήματα που θα διέφεραν κατά πολύ των ανάλογων ευρημάτων που προέρχονται από άλλες θέςεις.

Από τις αρχές του 20ου αιώνα η μελέτη από τον Α. Μ. Woodward των επιγραφών που ήταν εντοιχισμένες στο μοναστήρι του «Γενεσίου της Θεοτόκου» στο Κάτω Πολυδένδρι¹⁴ και η πληροφορία που του έδωσε ο Α. Wace για την ανεύρεση στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου μιας ενεπίγραφης κεραμίδας, στην οποία θα αναφερόμαστε αργότερα, έπεισε τον Α.Μ. Woodward ότι η πόλη Μελίβοια θρισκόταν στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου, που ήταν ο πλησιέστερος προς τη μονή της Παναγίας αρχαίος οικι-

7. Η περιοχή του αρχαίου λιμένας, όπως ήταν πριν από τριάντα δυ χρόνια (1978).

σμός, από τον οποίο πιστεύεται ότι είχαν μεταφερθεί οι εντοιχισμένες επιγραφές¹⁵. Την άποψη αυτή ενίσχυσαν και παγίωσαν τα ευρήματα που προέρχονταν από τον παραπάνω χώρο και άρχισαν να συγκεντρώνονται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου την περίοδο της δεκαετίας του 1930, όταν στο Μουσείο υπηρετούσε, ως επιμελητής, ο Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος¹⁶.

Αξίζει, όμως, στο σημείο αυτό να αναφερθούμε στα βασικά χαρακτηριστικά του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου, να περιγράψουμε τις αρχαίες κατασκευές που ήταν ορατές πριν τριάντα χρόνια και τις αλλαγές που έχουν γίνει μέχρι σήμερα μέσα στον Αρχαιολογικό Χώρο και στο περιβάλλον του.

Το «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου θρί-

σκεται στον όρμο Σκιαδά, που κατείχε τη θέση του μοναδικού λιμανιού της περιοχής. Είναι ιδρυμένο αμέσως νότια της παραλίας του Αγιοκάμπου, η οποία είναι η μεγαλύτερη σε μήκος αμμώδης παραλία από όλες τις ακτές της αρχαίας Μαγνησίας που βρίσκονται προς την πλευρά του Αιγαίου.

Πριν από τριάντα χρόνια (1978-1979) ο χώρος του οικισμού ήταν ήδη δασωμένος και με δυσκολία μπορούσε να ανιχνεύσει κανείς κάποια από τα ερείπια του «Κάστρου». Τότε, εκείνο που δέσποζε στην, περισσότερο προσιτή, παραλιακή ζώνη του οικισμού ήταν ο βράχος με την κλίμακα και τους τóρμους για την τοποθέτηση αναθηματικών στηλών που αποτελεί τμήμα ενός αρχαίου ιερού (Εικόνα 3). Πρόκειται για τον κωνικό βράχο, τον οποίο ταυ-

τίζει ο Bruno Helly με τον «τύμβο του Δόλοπα» σύμφωνα με τα Αργοναυτικά του Απολλωνίου Ροδίου¹⁷. Πεσμένοι γωνιόλιθοι στην παραλία πρόδιδαν την ύπαρξη τείχους ή κάποιων λιμενικών κατασκευών (Εικόνα 4), τμήματα των οποίων μόλις διακρίνονταν ότι σώζονταν στη θέση τους (Εικόνα 5), ενώ στο βάθος του νότιου ρέματος έβλεπες ένα τμήμα από το νότιο τείχος της πόλης (Εικόνα 6). Όλα βρίσκονται και σήμερα στην ίδια θέση, ενώ οι φθορές τους δεν είναι σημαντικές.

Εκεί όπου το τοπίο έχει αλλοιωθεί δραματικά είναι η περιοχή του παλιού μικρού αλιευτικού καταφυγίου, στη θέση του οποίου σήμερα έχει γίνει ένα

8. Η περιοχή του αρχαίου λιμένας, όπως είναι σήμερα μετά την κατασκευή του σύγχρονου λιμανιού.

λιμάνι (Εικόνα 7 και Εικόνα 8) με μια τεράστια προκυμαία (Εικόνα 9), που προφυλάσσει τα πλοία από τους βόρειους και ανατολικούς ανέμους.

Από την προκυμαία δίνεται η δυνατότητα στον ερευνητή να δει τον αρχαίο οικισμό από την πλευρά της θάλασσας και να έχει πλήρη εικόνα της μορφής του. Στο δυτικό

9. Δορυφορική φωτογραφία με τη μεγάλη προκυμαία του σύγχρονου λιμανιού (Google Earth).

τιμήμα του αρχαίου οικισμού είναι ευδιάκριτη η ακρόπολη που προβάλλει πάνω από την Κάτω πόλη, η οποία εκτείνεται ανατολικά προς την πλευρά της θάλασσας¹⁸ (Εικόνα 10).

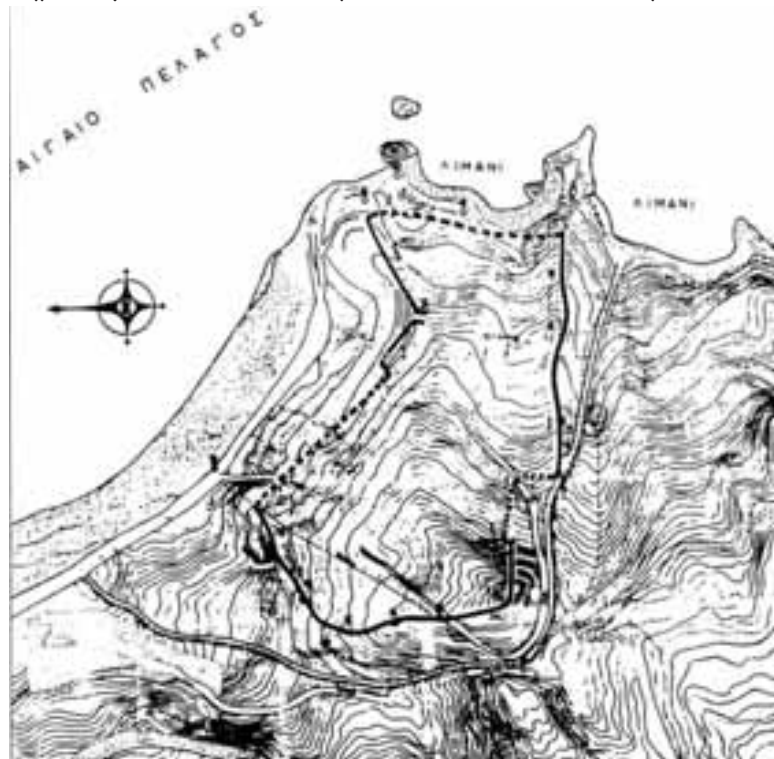
Οι καθαρισμοί και οι ανασκαφές του

Α. Τζιαφάλια μέσα στον αρχαιολογικό χώρο έφεραν νέα στοιχεία κυρίως όσον αφορά στην πορεία των τειχών, τα οποία περιλήφθηκαν στο συνταχθέν για πρώτη φορά Τοπογραφικό Σχέδιο (Σχέδιο 1). Σημαντική

είναι η διαπίστωση που έκανε ο Α. Τζιαφάλιας ότι ο αρχαίος οικισμός προστατεύεται από όλες τις πλευρές εκτός από την πλευρά της θάλασσας από ένα πολύ βαθύ ρέμα, το βάθος του οποίου σε ορισμένα σημεία φθάνει τα είκοσι μέτρα. Όπως παρατηρεί ο ανασκαφέας, το �έμα «αποτελούσε βέβαια στην αρχαιότητα τη φυσική οχύρωση της Δέσης»¹⁹. Η χρήση του ρέματος ως τάφρου αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα και την αιτία της περιορισμένης έκτασης του οικισμού (55 στρέμματα). Οι ιδρυτές

της τειχισμένης πόλης έδωσαν απόλυτη προτεραιότητα στα θέματα ασφαλείας του οικισμού συνδυάζοντας την χειρσαία ασφάλεια, η οποία βασιζόταν στην κατασκευή των τειχών που ακολουθούσαν και εκμεταλλευόταν τα φυσικά χα-

ρακτηριστικά της περιοχής, όπως είναι τα ρέματα, τα οποία θα μπορούσαν να τα έχουν διαμορφώσει για να αυξήσουν τις συνθήκες ασφαλείας, με την α-

Σχέδιο 1.
Τοπογραφικό Σχέδιο
με σημειωμένη την
πορεία του αρχαίου
τείχους στο «Κάστρο»
Κάτω Πολυδενδρίου
(Αθ. Τζιαφάλιας).

σφαλή λειτουργία του λιμανιού από την πλευρά της θάλασσας. Αποτέλεσμα των παραπάνω επιλογών είναι η μικρή έκταση του τειχισμένου οικισμού γεγονός που το συναντάμε και σε άλλες αρχαίες παράλιες πόλεις²⁰. Η μικρή έκταση του τειχισμένου οικισμού οπωσδήποτε αντανάκλα τις δυνατότητες που είχαν οι ιδρυτές του, αλλά και την προοπτική που θέλανε να δώσουν στον οικισμό²¹.

Η απεικόνιση του τείχους σε μια φωτογραφία της εργασίας του Α. Τζιαφάλια μας αιφνιδιάζει με τον τρόπο κατασκευής του, επειδή έχει κατασκευαστεί με πλακαρούς λίθους²² (Εικόνα 12) και

10. Ο αρχαίος οικισμός «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου, όπως φαίνεται από τη θάλασσα.

θυμίζει τείχη των πρώιμων κλασικών χρόνων, περί το 500 π.Χ. Στην ίδια χρονολόγηση, επίσης, μας οδηγεί η πληροφορία που μας δίνει ο ανασκαφέας ότι το τείχος «κάμπτεται σε επάλληλες ορθές γωνίες στην πορεία προς τα ανατολικά της πόλης»²³. Παρόλο που οι ορθές γωνίες δεν αποτυπώθηκαν στο τοπογραφικό σχέδιο, πιθανόν λόγω της μικρής κλίμακας, με αποτέλεσμα να μην είναι σαφής η ακριβής πορεία και η μορφή του τείχους²⁴, η παραπάνω περιγραφή θυμίζει πολλά από τα πρώιμα Κλασικά τείχη των αρχαίων πόλεων, σε σημεία που αναρριχώνται στις απότομες πλαγιές των λόφων (σε τόπους «σκολιούς»).

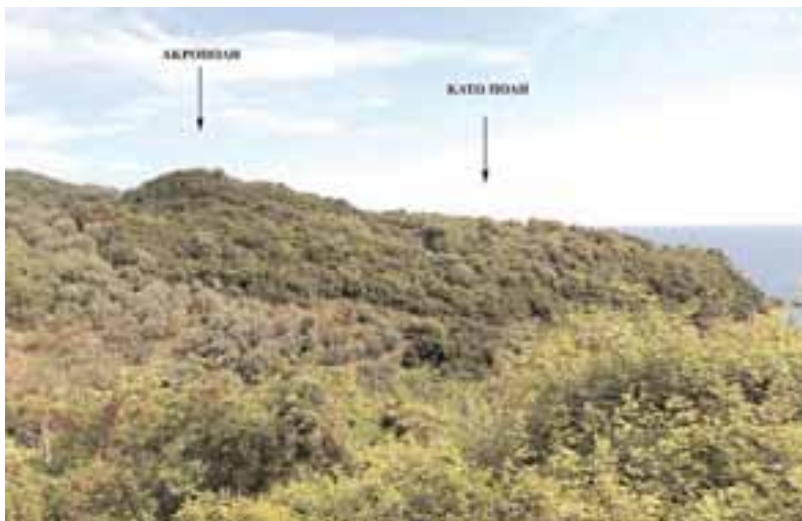
Διαφορετική τοιχοδομία, με μεγάλους λαξευμένους γωνιολίθους, εμφανίζουν οι πέντε επισημανθέντες

πύργοι (Εικόνα 13). Η τοιχοδομία αυτή συναντάται σε τείχη που κατασκευάστηκαν στο τέλος του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ., δηλαδή κατά την περίοδο βασιλείας των διαδόχων του Αλεξάνδρου Γ', του Κασσάνδρου και των Αντιγονιδών²⁵ βασιλέων του μακεδονικού θρόνου, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Αντίγονος Γονατάς (276 π.Χ.–239 π.Χ.), στην περίοδο βασιλείας του οποίου ανήκουν, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, τα ευρήματα της ανασκαφής του τείχους.

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα φαίνεται πολύ πιθανό το τείχος του οικισμού να κατασκευάστηκε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και αργότερα, όταν η ανά-

πτυξη των πολιορκητικών μηχανών απαιτούσαν μεγαλύτερες αμυντικές εγκαταστάσεις στα τείχη, στην περίοδο της βασιλείας του Αντιγόνου Γονατά, να προστέθηκαν πάνω στην πορεία του τείχους κατά διαστήματα πύργοι²⁶, όπως φαίνεται και στο τοπογραφικό σχέδιο. Την Κλασική φάση στα τείχη του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου είχε ήδη διαπιστώσει και ο Η. Biesantz, όταν είχε επισκεφθεί το «Κάστρο», το 1959²⁷. Οι λίθινες σφαίρες που βρέθηκαν στην ανασκαφή κοντά σε έναν από τους πύργους δείχνουν ότι η

πόλη ήταν έτοιμη για να αντιμετωπίσει μια πι-

11. Ο αρχαίος οικισμός στην παραλία της Κοινότητας Κεραμιδίου που ταυτίζεται με την αρχαία πόλη Κασθαναία.

θανή πολιορκία, που, όπως γνωρίζουμε από τις αρχαίες πηγές για τη Μελίβοια, έγινε το 169 π.Χ.

Η διαπιστωμένη κατασκευή των τειχών στα πρώιμα κλασικά χρόνια, αποδεικνύει ότι ο αρχαίος οικισμός του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου λειτουργούσε την περίοδο της Περσικής εισβολής στην Ελλαδική χερσόνησο, το 480 π.Χ., όπως την περιγράφει ο Ηρόδοτος²⁸. Εξ άλλου, το ότι ο οικισμός υπήρχε και μάλιστα διάνυε μια περίοδο ακμής, λίγο μετά από τότε που περνούσε ο στόλος

13. Ένας από τους ερευνηθέντες πύργους (Αθ. Τζιαφάλιας).

του Ξέρξη από την περιοχή, ήταν ήδη γνωστό μετά από την ανεύρεση στην περιοχή του αρχαίου οικισμού, το έτος 1930, του θραυμάσιου αυστηρορρυθμικού μαρμαρίνου κεφαλιού νέου (Εικόνα 14), που χρονολογείται στο χρονικό διάστημα μεταξύ 480 και 460 π.Χ.²⁹.

Η ζωή, όμως, στην περιοχή του οικισμού δεν ξεκίνησε με την κατασκευή του τείχους γύρω στο 500 π.Χ. Το προϊστορικό παρελθόν του οικισμού αποδεικνύεται από την ανεύρεση ενός

μυκηναϊκού κυπέλου (Εικόνα 15) και τριών γεωμετρικών αγγείων (δύο χειροποίητα αγγεία και ένα κατασκευασμένο στον τροχό) (Εικόνα 16,17

και 18), που φυλάσσονται σήμερα στο αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου³⁰.

Με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, αλλά έχοντας ταυτόχρονα υπόψη και τον πλήρη κατάλογο των αντικειμένων που βρέθηκαν στην περιοχή του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου³¹, γίνεται σαφές ότι τα ευρήματα καλύπτουν πλήρως όλη τη μακρά χρονική περίοδο κατά την οποία, σύμφωνα με τα αρχαία κείμενα, υπήρχε ζωή στην Μελίβοια. Η ποικιλία

και η ποιότητα των ευρημάτων (αναθηματικές και επιτύμβιες επιγραφές πάνω σε αντίστοιχα μνημεία, ολόγλυφα αγάλματα εξαιρετικής τέχνης και διατήρησης, αγγεία φτιαγμένα με το χέρι ή στον τροχό, ντόπια ή εισαγωγής (κυρίως από την Αττική), τμήματα μιας ενεπίγραφης στλεγγίδας, ένα θυμαίσιο ειδώλιο καδιστής Αφροδίτης και μια πυραμιδόσχημη αγνύδα με σφράγισμα α-

14. Μαρμάρινο κεφάλι νέου.

πό σφενδόνη δακτυλιδιού) κάνει τον αρχαιολογικό χώρο του «Κάστρου» στο Κάτω Πολυδένδρι να υπερέχει από τους άλλους οικισμούς της περιοχής και να ξεχωρίζει ως ο πλέον σημαντικός αρχαίος οικισμός, έτσι όπως θα ήταν η Μελίβοια των αρχαίων πηγών.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να αναφερθώ σε ένα μαρμάρινο γλυπτό, που παρουσιάζει ορισμένες τεχνικές ιδιαιτερότητες, το οποίο είχαμε την τύχη να βρούμε μαζί με τον φύλακα Αρχαιοτήτων κ. Αντώνιο Δημηρούλη σε μια από τις πολλές επισκέψεις μας στον αρχαιολογικό χώρο του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου,

15. Μυκηναϊκό κύπελλο με γραπτή διακόσμηση.

το 1978. Πρόκειται για το πρόσθιο τμήμα ενός γυμνού, νεανικού, ανδρικού κορμού (Εικόνα 19α). Δυο τμήματα ενός υφάσματος με πτυχές που απεικονίζονται στον αριστερό ώμο και στο πλαϊνό τμήμα του δεξιού γοφού αποτελούν τη μόνη ένδειξη του ενδύματος του ανδρικού αγάλματος. Από τη θέση του υφάσματος στον κορμό είναι προφανές ότι η μορφή φορούσε ένα ιμάτιο, το οποίο θα κάλυπτε το μπροστινό τμήμα του μη σωζόμενου κάτω μέρους του γλυπτού με τα

πόδια. Στο δεξί μέρος του λαιμού εφάπτεται ένας κυματιστός πλόκαμος³². Η ιδιαιτερότητα του γλυπτού οφείλεται στο γεγονός ότι ο κορμός δεν είναι ολόγλυφος. Στο μέσον του πάχους που θα είχε αν ήταν ολόγλυφος και

σε όλο του το ύψος του η πίσω πλευρά είναι λαξευμένη κατακόρυφα με οδοντωτό λαμάκι (Εικόνα 19ε). Η ύπαρξη ενός κατακόρυφου κομμού του μαρμάρου, που φαίνεται στο πίσω μέρος, μπορεί να δικαιολογήσει τη λάξευση της πίσω επιφάνειας του γλυπτού σε ελαφρώς αποκλίνοντα μεταξύ τους μικρά, διαφορετικά λαξευμένα επίπεδα, αντί της δημιουργίας μιας ενιαίας λαξευμένης επιφάνειας. Η κατακόρυφη κοπή του πίσω μέρους του ανδρικού κορμού δεν

μπορεί να οφείλεται στην ύπαρξη του κομμού του μαρμάρου. Πρόθεση του τεχνίτη ήταν το γλυπτό να λειτουργεί ως ανάγλυφο μπροστά σε μια κατακόρυφα τοποθετημένη πλάκα μαρμάρου. Θα μπορούσε δηλαδή ο κορμός να αποτελούσε μέρος της γλυπτικής διακόσμησης ενός αετώματος ναού. Προς το συμπέρασμα αυτό οδηγούν όχι μόνον η παρατήρη-

16. Χειροποίητη οπισθότητη πρόχους με μαστοειδή απόφυση, γεωμετρικών χρόνων.

ση, που έχουμε ήδη κάνει (βλ. σημ. 32), ότι δεν θα μπορούσε κανείς να δει το γλυπτό από ψηλά, αλλά και οι υπάρχοντες τόρμοι στην κομμένη οριζόντια και λεία κάτω επιφάνεια και στην πίσω πλευρά του γλυπτού (Εικόνα 19στ). Στην κάτω επιφάνεια, στο μέσον του πλάτους και πάχους του κορμού, υπάρχει ένας τετράγωνος κατακόρυφος τόρμος που συνέδεε, με τη χρήση ενός μεταλλικού γόμφου, τον κορμό με το ξεχωριστό κομμάτι του κάτω μέρους του αγάλματος. Μια μικρότερη κυκλική, οριζόντια, οπή υπάρχει στο πίσω μέρος του κορμού (σώζεται μόνον το μισό της οπής λόγω θραύσης ενός τμήματος από το κάτω αριστερό μέρος του κορμού). Μέσα στην οριζόντια οπή έμπαινε ένας μεταλλικός γόμφος

17. Χειροποίητο κύπελλο γεωμετρικών χρόνων.

κυκλικής τομής, που στερώνε το γλυπτό στην πίσω κατακόρυφη πλάκα πάνω στην οποία θα πρόβαλλε το άγαλμα³³.

Είναι δύσκολο να ερμηνεύσει κανείς με βεβαιότητα την ανδρική μορφή. Δεν σώζεται κάποιιο σύμβολο που θα οδηγούσε στην ταύτισή της με μια μορφή ήρωα ή θεού. Ωστόσο, το ότι ο μαρμαρίνος κορμός ανήκει σε μια αρχαία αρχιτεκτονική γλυπτική σύνθεση, που πιθανότατα θα θρυσκόταν στο αέτωμα ενός ναού, κάνει πολύ ελκυστική την ταύτιση του κορμού με μια θεϊκή μορφή. Από τα στοιχεία που σώζει ο κορμός, όπως το ιμάτιο στον αριστερό ώμο και στο δεξί γοφό, ο κυματιστός πλόκαμος δεξιά από το λαιμό καθώς επίσης ο κόττος που συγκέντρωνε τα μαλλιά στο πίσω και κάτω μέρος του κεφαλιού, μας οδηγεί στην αληθοφανή ταύ-

τιση του αγάλματος με τη μορφή του θεού της αμπέλου και του κρασιού, του Διονύσου³⁴. Η ανεύρεση ενός αγάλματος του θεού Διονύσου στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου είναι αναμενόμενη, όταν συνδέεται ο αρχαίος οικισμός με το όνομα της αρχαίας πόλης Μελίβοιας, εφόσον γνωρίζουμε, από την απεικόνιση του θεού σε ένα από τα χάλκινα νομίσματά της, ότι η λατρεία του Διονύσου ήταν η επίσημη λατρεία της πόλης. Η κατασκευή του αγάλματος του Διονύσου, σύμφωνα με παρατηρήσεις που βασίζονται μόνο σε στυλιστικά κριτήρια, τοποθετείται χρονολογικά στον 40-30 αι. π.Χ.

Η εκτεταμένη αναφορά στο άγαλμα του Διονύσου έγινε γιατί η ανεύρεσή του στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου (μέσα στον τειχισμένο οικισμό) στάθηκε η

αίτια για να διαπιστώσουμε ότι ο μικρός αυτός οικισμός είχε προφανώς μνημειακά δημόσια κτίρια με γλυπτική διακόσμηση, γεγονός που συμβάλλει στην οικοδόμηση μιας νέας εικόνας για την αρχαία πόλη. Η νέα αυτή εικόνα μας φέρνει πιο κοντά στην πραγματικότητα, αφού περιλαμβάνει νεώτερα στοιχεία του πλούσιου παρελθόντος του οικισμού, στοιχεία, που τον κάνουν να ταιριάζει όλο και πιο πειστικά με το όνομα και τη φήμη που είχε η Μελίβοια.

Τελευταία, θα αναφερθώ στο ενεπίγραφο κεραμίδι που βρέθηκε από έναν χωρικό στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου. Σύμφωνα με την αρχική μαρτυρία το κεραμίδι έφερε την ε-

Μικρή πρόχους με καστανό επίχρσιμα σε ζώνες, γεωμετρικών χρόνων.

πιγραφή «Δημαία Μελιβοιέων». Την πληροφορία για την ανεύρεση του κεραμιδιού με την επιγραφή μετέφερε ο A. Wace στον A.M. Woodward. Όπως φαίνεται από την καταγραφή του περιστατικού, που κάνει ο A.M. Woodward³⁵, ούτε ο ίδιος, αλλά πιθανόν ούτε και ο A. Wace είδαν το κεραμίδι. Φαίνεται δηλαδή πολύ πιθανόν ότι ο A. Wace μετέφερε απλώς μια πληροφορία που έμαθε από τους ντόπιους στη Σκήτη, οι οποίοι είχαν ιδιοκτησίες στην περιοχή του «Κάστρου» Κάτω

19α. Η μπροστινή πλευρά νεανικού ανδρικού κορμού.

Πολυδενδρίου. Για το λόγο αυτό ο A.M. Woodward προχώρησε αμέσως, στην ίδια δημοσίευση, στη διόρθωση του παραδιδόμενου προφορικά κειμένου της επιγραφής από «Δημαία Μελιβοιέων» σε «Δημοσία Μελιβοιέων», επειδή πιθανόν είχε πρόβλημα με το όνομα Δημαία, το οποίο είναι σχεδόν αμάρτυρο³⁶.

Στο ίδιο περιστατικό της ανεύρεσης του κεραμιδιού με την επιγραφή στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου αναφέρεται, το 1959, σε μια επιστολή του ο γιατρός Δημήτριος Φ. Σαμσαρέλλος³⁷: «Προσδέτω και κάτι άλλο ακόμη. Ένας χω-

ρικός από αυτούς που είχαν εις το σπίτι των τα κτερίσματα, μου είπεν ότι κάποιος ευρήκεν μίαν κέραμον όπου ήτο χαραγμένη η λέξις «Δημέα Μελιβοέα». Εζήτησα να τον ιδώ για να θεβαιωθώ, αλλά είχε αναχωρήσει δια Μακεδονία»³⁸. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τόσο η πληροφορία του A. Wace όσο και η πληροφορία του Δ.Φ. Σαμσαρέλλου αναφέρονται στο ίδιο περιστατικό. Με δεδομένη τη διπλή μαρτυρία της ανεύρεσης της κεραμίδας με την επιγραφή δεν μπορεί με κανένα τρόπο να εγερθεί θέμα αμφισβήτησης της ύπαρξης της κεραμίδας. Οι παραδιδόμενες διαφορές γραφής στην επιγραφή «Δημαία Μελιβοείων» στον A. Wace και «Δημέα Μελιβοέα» στον Δ.Φ. Σαμ-

σαρέλλο εξηγούνται εύκολα εξ αιτίας της διάσωσής τους μέσω της προφορικής παράδοσης. Ο Br. Helly πρόσφατα ακολουθεί την εκδοχή του Δ. Φ. Σαμσαρέλλου με μια μικρή διόρθωση του εθνικού σε «Δημέα Μελιβοία»³⁹.

Στον παρακάτω πίνακα συνοψίζονται οι προτάσεις των ερευνητών σχετικά με το κείμενο της επιγραφής πάνω στο κεραμίδι από το «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου.

A. Wace, 1910 Δ η μ α ί α
Μελιβοείων

A. Woodward, 1910 Δ η μ ο σ ί α
Μελιβοείων

196. Η δεξιά πλευρά του
νεανικού ανδρικού κορμού.

Δ.Φ. Σαμσαρέλλος, Δημέα Μελιβοέα

1957

Br. Helly, 2010

Δημέα Μελιβοεία

Για να αποφασίσουμε ποια πρόταση θα θεωρήσουμε ότι αποδίδει το ορθό κείμενο της επιγραφής του κεραμιδιού θα πρέπει να περιγράψουμε το είδος των επιγραφών που συναντώνται πάνω σε αρχαία πήλινα κεραμίδια στη Θεσσαλία⁴⁰.

Στα κεραμίδια λακωνικού κυρίως τύπου (στρωτήρες και καλυπτήρες), τα οποία είναι τα συνήθη κεραμίδια που χρησιμοποιήθηκαν κατά την κλασική και κυρίως ελληνοιστική εποχή, υπάρχουν κατά κανόνα σφραγίσματα με επιγραφές και όχι χαραγμένες επιγραφές⁴¹. Οι σφραγίδες ήταν πήλινες ή ξύλινες και οι τεχνίτες έγραφαν τις επιγραφές «επί τα λαιά» (από δεξιά προς τ'αριστερά), ώστε στα σφραγίσματα πάνω στα κεραμίδια να μπορούν να διαβάζονται κανονικά

19γ. Η αριστερή πλευρά του νεανικού ανδρικού κορμού.

από αριστερά προς τα δεξιά. Σε ελάχιστα σφραγίσματα το κείμενο της επιγραφής διαβάζεται «επί τα λαιά». Τα κεραμίδια σφραγιζόταν, όταν ο πηλός ήταν ακόμη νωπός, πριν από το ψήσιμό τους. Κατά κανόνα οι επιφάνειες των κεραμιδιών που σφραγιζόταν ήταν οι ορατές και οι προς τα πάνω επιφάνειες (κατά την τοποθέτηση στη στέγη), οι οποίες ήταν και οι καλύτερα επεξεργασμένες (στα λακωνικού αλλά και στα κορινθιακού τύπου κεραμίδια σφραγιζόταν η κοίλη ή επίπεδη επιφάνεια του στρωτήρα⁴² και η κυρτή ή η γωνιώδης επιφάνεια του καλυπτήρα). Τα γράμματα των επιγραφών στα κεραμίδια, ως επί το πλείστον, είναι έκτυπα και σε ελάχιστες περιπτώσεις υπάρχουν

έντυπα γράμματα. Δεν είναι συνηθισμένο να βρίσκονται πολλά ίδια σφραγίσματα, που να είναι αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας, επειδή δεν σφραγιζόταν όλα τα κεραμίδια της κάθε παρτίδας. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις κεραμιδιών πάνω στα οποία βρίσκονται εγγάρρακτα, πρόχειρα γράμματα, που τα χάρασαν συνήθως με το δάκτυλο του χεριού πριν από το ψήσιμο των κεραμιδιών⁴³.

Κατηγορίες των επιγραφών στα σφραγίσματα των κεραμιδιών:

1. Οι πιο κοινές επιγραφές στα σφραγίσματα των κεραμιδιών φέρουν ένα όνομα σε πτώση

19δ. Η πάνω πλευρά του νεανικού ανδρικού κορμού.

γενική. Τα πρόσωπα που έφεραν τα ονόματα αυτά θεωρούνται ότι είναι οι ιδιοκτήτες των κεραμικών εργαστηρίων, που παρήγαγαν τα κεραμικά. Μαζί με το όνομα σε γενική πτώση μπορεί να υπάρχει και ένα σύμβολο που συνδέεται με τον ιδιοκτήτη του εργαστηρίου. Τα κεραμικά με αυτές τις επιγραφές κάλυπταν κυρίως τη ζήτηση των ιδιωτικών παραγωγικών. Η αναγραφή του ονόματος του ιδιοκτήτη γίνεται για λόγους διαφήμισης και εγγύησης της καλής ποιότητας του προϊόντος (π.χ. «ΣΑΤΥΡΟΥ») και ποτέ δεν συνοδεύεται από το εθνικό του. Τα σφραγίσματα αυτά είναι συνήθως παραλληλόγραμμα αλλά

19ε. Η πίσω πλευρά του νεανικού ανδρικού κορμού.

μπορεί να έχουν και άλλα σχήματα.

2. Η δεύτερη κατηγορία επιγραφών σε σφραγίσματα κεραμικών είναι εκείνη που βρίσκουμε στις κρατικές παραγγελίες κεραμικών και χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της στέγης σε νεόκτιστα δημόσια κτίρια ή για την επισκευή της στέγης παλαιότερων δημοσίων κτιρίων. Στις ενσφράγιστες επιγραφές αυτής της κατηγορίας συναντώνται οι ακόλουθες παραλλαγές:

α) Δηλώνεται απλώς ο δημόσιος χαρακτήρας των κεραμικών και στη σφραγίδα αναγράφεται η λέξη «Δημοσία» ή «Δαμοσία». Η λέξη μπορεί να είναι μόνη ή να συνδυάζεται με την απεικόνιση κάποιου συμβόλου της πόλης (Εικόνα 20).

β) Δηλώνεται το εθνικό

των πολιτών της πόλης που έχει κάνει την παραγγελία των δημοσίων κεραμιδιών και στο σφράγισμα αναγράφεται είτε μόνο του το εθνικό σε γενική πληθυντικού ή μαζί με την απεικόνιση ενός συμβόλου (π.χ. «ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΩΝ»).

γ) Δηλώνεται το εθνικό των πολιτών της πόλης που έχει κάνει την παραγγελία των δημοσίων κεραμιδιών μαζί με το όνομα ενός άρχοντα, που δηλώνεται με την πρόθεση «επί» και το όνομα του άρχοντα σε πτώση γενική (π.χ. «ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΩΝ / ΕΠΙ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ»).

δ) Α. Δηλώνεται ένα όνομα σε γενική πτώση (θεωρείται ότι είναι ο ιδιοκτήτης του κεραμικού εργαστηρίου) μαζί με το εθνικό των πολιτών της πόλης που έχει κάνει την παραγγελία των δημοσίων κεραμιδιών

(π.χ. «ΘΕΣΣ[ΑΛΟΥ] / ΚΙΕΡΕΙ[ΩΝ]»). Η σειρά αναγραφής του ονόματος και του εθνικού μπορεί να αλλάζει. Β. Σε ορισμένες περιπτώσεις μεταξύ του εθνικού και του ονόματος σε γενική πτώση παρεμβάλλεται η λέξη «πόλεως» (π.χ. «ΦΕΡΑΙΩΝ ΠΟΛΕΩΣ / ΣΩΣΟΥ»). Γ) Σε ορισμένες περιπτώσεις το όνομα σε γενική πτώση συνδυάζεται με ένα σύμβολο και τη λέξη πόλεως («ΣΩΣΟΥ-κηρύκειο / ΠΟΛΕΩΣ»).

ε) Αναγράφεται το όνομα ενός άρχοντα που δηλώνεται με την πρόθεση «επί» και ένα όνομα σε πτώση γενική, ακολουθεί το εθνικό των πολιτών της πόλης που έχει κάνει την παραγγελία των δημοσίων κεραμιδιών και έπεται

ένα όνομα σε γενική πτώση (θεωρείται ότι είναι ο ιδιοκτήτης του κεραμι-

19στ. Η κάτω πλευρά του νεανικού ανδρικού κορμού.

κού εργαστηρίου) (π.χ. ΕΠΙ ΦΙΛΟΞ / ΕΝΙΔΟΥ ΜΕ / ΘΥΛΙΕΩΝ / ΣΑΤΥΡΟΥ).

Συχνότερα συναντώνται οι ενσφράγιστες επιγραφές με το όνομα του κατασκευαστή σε γενική πτώση⁴⁴. Τα σφραγίσματα σε κεραμίδια, που αποτελούσαν δημόσιες παραγγελίες κεραμιδιών είτε έχουν τη λέξη Δημοσία ή Δαμοσία, είτε το εθνικό σε γενική πληθυντικού ή τη λέξη πόλεως είναι σπάνια ευρήματα. Όποτε, πάντως, βρέθηκαν σφραγίσματα κεραμιδιών με το εθνικό σε γενική πληθυντικού και μπορούσαμε να ελέγξουμε την ταυτότητα της πόλης, τότε πάντα το όνομα της πόλης ταυτιζόταν με εκείνο του εθνικού που αναγραφόταν στα κεραμίδια. Αυτό συνέβη επανειλημμένα στη Μητρόπολη και στο Κιέριο στη Δυτική Θεσσαλία και στις αρχαίες Φερές (στο σημερινό Βελεστίνο). Σε τρεις μάλιστα περιπτώσεις η ανεύρεση σφραγισμάτων σε κεραμίδια με εθνικό σε γενική πληθυντικού μέσα σε συγκεκριμένους αταύτιστους αρχαιολογικούς χώρους, έγινε η αιτία για να α-

ναγνωριστεί η ταυτότητα των πόλεων αυτών. Η πρώτη ήταν το «Μεδύλιον» που τοποθετείται στο χωριό της Μυρίνης Καρδίτσας⁴⁵, η δεύτερη ήταν η «Όρθη» στη θέση «Χελωνόκαστρο» του Κέδρου Καρδίτσας⁴⁶ και η τρίτη ήταν η πόλη «Πειρασίαι» στο Ερμήτσι Καρδίτσας⁴⁷. Δεν έχει παρατηρηθεί μέχρι σήμερα μεταφορά δημοσίων κεραμιδιών μιας πόλης έξω από την περιοχή της⁴⁸. Αυτό δεν μπορούσε να συμβεί στην αρχαιότητα λόγω του αυστηρού ελέγχου της κρατικής περιουσίας⁴⁹. Στη σύγχρονη εποχή δεν έχει νόημα να μεταφερθεί ένα αρχαίο κεραμίδι με δημόσιο σφράγισμα από μια περιοχή σε άλλη, διότι δεν θα μπορούσε να έχει κάποια άλλη χρήση, επειδή με το πέρασμα των αιώνων τα αρχαία κεραμίδια βρίσκονται κατακεραματισμένα. Δεν μπορεί επίσης να μεταφερθεί από μια περιοχή σε κάποια άλλη κοντινή αφ' ενός γιατί αυτό δεν αποτελεί μια συνήθη πρακτική και αφ' ετέρου επειδή τα δημόσια κεραμίδια δεν βρίσκονται εύκολα γιατί είναι εξαιρετικά σπάνια.

Η μόνη περίπτωση που θα μπορούσε να μεταφερθεί σε κάποια άλλη περιοχή θα ήταν για να ενταχθεί σε μια σύγχρονη ιδιωτική συλλογή ή Μουσείο. Στην περίπτωση όμως αυτή η προέλευση των αντικειμένων είναι από τα πρώτα στοιχεία που καταγράφονται και για κανένα λόγο δεν θα μπορούσε να αλλαχτεί η προέλευση ενός αντικειμένου.

Σύμφωνα με τις κατηγορίες και τις παραλλαγές που έχουμε συναντήσει μέχρι σήμερα στη Θεσσαλία η επιγραφή από το «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου ήταν σφραγισμένη πάνω σε ένα κεραμίδι, κατά πάσα πιθανότητα στην κοίλη επιφάνεια ενός κεραμιδιού λακωνικού τύπου, που ανήκε σε μια ομάδα δημόσιων

κεραμιδιών που παραγγέλθηκε από την πόλη της Μελίβοιας για την κατασκευή ή επισκευή της στέγης ενός δημόσιου κτιρίου. Η επιγραφή αναφέρει το όνομα του ιδιοκτήτη του κεραμικού εργαστηρίου που κατασκεύασε τα κεραμίδια και το εθνικό των πολιτών της πόλης που παρήγγειλε τα κεραμίδια. Η επιγραφή στο σφράγισμα του κεραμιδιού ανήκει στην κατηγορία και την περίπτωση 2δΑ, στην οποία υπάρχει ένα όνομα σε γενική πτώση και το εθνικό σε γενική πληθυντικού. Το όνομα «Δημαίας» του Α.

Wace, που δεν συναντάται στην Κεντρική Ελλάδα,

20. Σφράγισμα σε λακωνικό στρωτήρα από το Καλλίδηρο Καρδίτσας με την επιγραφή ΔΗΜΟΣ[Ι] / Α και ένα κλαδί ελιάς.

θα πρέπει να διορθωθεί με το σπάνιο όνομα Δημέας, που απαντάται δυο φορές στη Βοιωτία⁵⁰. Η γενική του ονόματος «Δημέας» είναι «Δημέα»⁵¹ και η επιγραφή στο σφράγισμα του κεραμιδιού από το «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου θα πρέπει να αποκατασταθεί σε «Δημέα / Μελιβοιέων»⁵². Σύμφωνα μάλιστα με την πλειονότητα των ήδη γνωστών σφραγισμάτων προτείνουμε ότι η επιγραφή θα ήταν γραμμένη σε δυο στίχους.

Η ανεύρεση του κεραμιδιού με το σφράγισμα στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου και η αποκατάσταση της επιγραφής σε «Δημέα / Μελιβοιέων» δεν αφήνει πλέον κανένα περιθώριο για αμφιβολίες ή αμφισβητήσεις για το όνομα της πόλης μέσα στην οποία βρέθηκε. Η πόλη είναι η Μελίβοια των μύθων, η Μελίβοια της ιστορίας, η Μελίβοια της καταστροφής του Περσικού στόλου, η Μελίβοια της πολιορκίας της, η Μελίβοια της παραγωγής οίνου και της εμπορίας του, η Μελίβοια που γνωρίσαμε στα νομίσματά της, η Μελίβοια που ήξερε να κρύβεται μέσα

στο δάσος, η Μελίβοια που για χρόνια αναζητείται, η Μελίβοια που αποκαλύφθηκε από τα ίδια της τα έργα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η εκδήλωση οργανώθηκε με επιτυχία από το Δήμο Μελίβοιας και την 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της Λάρισας, το Σάββατο 22 Αυγούστου 2009, στο Θέατρο της Θάλασσας, στην «Πλατανιά» της Βελίκας. Την πρωτοβουλία της οργάνωσης της εκδήλωσης είχαν εκ μέρους του Δήμου Μελίβοιας ο δραστήριος Δήμαρχος κ. Αντώνης Ν. Γκουντάρας και εκ μέρους της 7ης ΕΒΑ η αγαπητή συνάδελφος αρχαιολόγος κ. Σταυρούλα Σδρόλια.

2. Την έρευνα εκείνη δεν θα μπορούσα να είχα κάνει αν δεν με βοήθουσε με πολλούς τρόπους ο έκτακτος τότε και μόνιμος τώρα φύλακας Αρχαιοτήτων κ. Αντώνιος Δημηρούλης προς τον οποίο εκφράζω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου.

3. «Η πόλη Μελίβοια της Μαγνησίας. Προσπάθεια ταύτισης της θέσης της», Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, Βόλος, τ. Ζ (1985), 127-143.

4. «Αναζητώντας την Αρχαία Μελίβοια», ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών, 17-22 Απριλίου 1990), Αθήνα, 1994, τ. Β, 143-152· ΑΔ 43(1988), 274-276, Πιν. 145α-β και ΑΔ 44(1989), 233-234, Πιν.143γ.

5. Η εντός τειχών έκταση του «Κάστρου» στο Κάτω Πολυδένδρι μετρήθηκε ότι καταλαμβάνει πενήντα πέντε στρέμματα.

6. Bruno Helly, "Sur quelques Monnaies des Cité Magnètes: Euréai, Euryménai, Méliboia, Rhizous", *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό Χώρο*, Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, ΟΒΟΛΟΣ 7, Αθήνα, 2004, 101-120, Pl. 1-4. Του ίδιου, «Από τις Ευρυμενές στη Μελίβοια, παραλιακές πόλεις της Θεσσαλίας: Προτάσεις επί αναλύσεως Αρχαιολογικών δεδομένων και Αρχαίων Πηγών», στο έργο *Άγιος Δημήτριος Στομίου*, Λάρισα, 2010, 391-418

7. Ο.π. σημ. 3, 127-129.

8 Μέσα σ' αυτόν τον κόλπο υπάρχουν δυο ισότιμοι αρχαίοι τειχισμένοι οικισμοί. Ο ένας, το «Κάστρο», βρίσκεται στη θέση «Αγ. Νικόλαος», στην παραλία της Κοινότητας Κεραμιδίου στο Νομό Μαγνησίας, στον οποίο έχει αποδοθεί το όνομα της αρχαίας πόλης Κασθαναίας (για το Κάστρο αυτό βλ. Κ. Λιάπης, Τα «Παλιόκαστρα» του Πηλίου, Βόλος, 2010, 25-41). Ο άλλος είναι ο γνωστός αρχαίος οικισμός στη θέση «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου, στον οποίο έχει αποδοθεί το όνομα της αρχαίας Μελίβοιας. Ακόμη και σήμερα πολλά σημεία των οικισμών αυτών είναι

απρόσιτα λόγω της πυκνής βλάστησης. Εκείνο που κάνει τους δυο οικισμούς να διαφέρουν μεταξύ τους είναι ο αριθμός και η σημασία των ευρημάτων, που κάνουν τον οικισμό του «Κάστρου» στο Κάτω Πολυδένδρι να υπερέρχει σε σημασία και να ανταποκρίνεται με πειστικό τρόπο στις πληροφορίες των πηγών.

9. Peter R. Franke - Ειρήνη Μαραδάκη, *Οίνος και νόμισμα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1999, 146, εικ.136.

10. E. Rogers, *The copper Coinage of Thessaly*, London, 1932, 127-129. Br. Helly, "Sur quelques Monnaies des Cité Magnètes: Euréai, Euryménai, Méliboia, Rhizous", *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό Χώρο*, Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, ΟΒΟΛΟΣ 7, Αθήνα, 2004, 101-120, Pl. 1-4.

11. Χαράλαμπος Μακαρόνας, Ανασκαφάι Πέλλης 1957-1960, ΑΔ 16(1960), 62, σημ. 15, πιν. 79β και Ιωάννης Μ. Ακαμάτης, *Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων από την Αγορά της Πέλλας. Οι ομάδες Παρμενίσκου και Ρόδου*, Αθήναι, 2000, 13.

12. Η Δημητριάδα, της οποίας η Χώρα έφθανε, σύμφωνα με τον Σπράβωνα (IX, 4, 15), μέχρι τα Τέμπη, ήταν πόλη του Μακεδονικού βασιλείου την περίοδο, τουλάχιστον, της βασιλείας του Φίλιππου Ε' της Μακεδονίας (Babis G. Intzesiloglou, "The inscription of Kynegoi of Herakles from the ancient theatre of Demetrias", στο *Inscriptions and*

History of Thessaly, New Evidence (Proceedings Symposium in honor of Professor Christian Habicht, Βόλος, 2006, 67-77, Pl. 6-7).

13. Ιωάννης Μ. Ακαμάτης, ό. π.

14. Αρχιμανδρίτου Νεκταρίου Δρόσου, «Μνημεία Δήμου Μελίβοιας. Πολυδένδρι», στο συλλογικό τόμο *Η ιστορική Μελίβοια*, Μελίβοια, 2006, 72-78.

15. A.M. Woodward, *Annals of Archaeology and Anthropology*, Liverpool, 1910, III, 157f.

16. Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος, ΑΕ 1930, 169-172, 179-180 και ΑΕ 1932, 19. Για την προσωπικότητα και το έργο του Νικολάου Ι. Γιαννόπουλου βλ. Κωστή Κ. Λάμπρου, *Νικόλαος Γιαννόπουλος. Ο Άνθρωπος-Ο Αρχαιολόγος-Ο Ιστορικός*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Τόμ. ΙΑ', Τεύχος Γ', Αθήνα, 1965 και Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος, Ο Αρχαιολόγος», Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού «Όδρυς», Περίοδος Β', τ.1, 1997, 15-28.

17. Ό.π. σημ. 6.

18. Ανάλογη οργάνωση του οικισμού έχει και ο αρχαίος οικισμός «Κάστρο», που η μέχρι σήμερα έρευνα έχει ταυτίσει με την «Κασθαναία», στην ακτή της Κοινότητας του Κεραμιδιού στο Ν. Μαγνησίας. Η ακρόπολη βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της έκτασης που καταλαμβάνει ο αρχαίος οικισμός με την Κάτω πόλη στα ανατολικά. (Εικόνα 11).

19. Αθανάσιος Τζιαφάλλιας, «Αναζητώντας την αρχαία Μελίβοια», ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών, 17-22 Απριλίου 1990), Αθήνα, 1994, τ. Β, 147-148.

20. Η περίμετρος του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου υπολογίζεται σε λιγότερο από χίλια μέτρα. Μικρή έκταση έχει επίσης και ο γειτονικός, παραλιακός αρχαίος οικισμός που αποδίδεται στην Κασθαναία (Κεραμίδι Μαγνησίας). Σύμφωνα με ένα τοπογραφικό σχέδιο του Η. Tozer (*Researches in the Highlands of Turkey, London, 1869*), στο οποίο σημειώνεται η θέση των σωζομένων τειχών, η περίμετρος τους εκτιμάται σε μισό μίλι, δηλαδή σε οκτακόσια περίπου μέτρα (W.K. Pritchett, "Xerxes' Fleet at the "Ovens"", A.J.A. 67, 1963, 2, 3).

Σχετικά με το ερώτημα, που τίθεται από τον Α. Τζιαφάλλια, αν θα μπορούσαν να χωρέσουν όλα τα δημόσια κτίρια μέσα σε μια μικρή, ορεινή, παραλιακή πόλη, η απάντηση είναι ότι δημόσια κτίρια, αλλά και ιδιωτικά, θα μπορούσαν να βρίσκονται και εκτός των τειχών. Στην περίπτωση των Σταγείρων, μιας άλλης σχεδόν διπλάσιας σε έκταση (με περίμετρο τειχών δυο χιλιομέτρων περίπου), αλλά επίσης ορεινής και παραλιακής πόλης, όπου εκτός τειχών εντοπίστηκαν ποικίλα οικοδομήματα, ο ανασκαφέας Κων/νος Σισμανίδης παρατηρεί ότι «διάφορα σημαντικά και δημόσια οικοδομήματά της, όπως π.χ. το γυμνάσιο, το

στάδιο κτλ. θα πρέπει να αναζητηθούν σε πεδινή γειτονική έκταση...» (Κ. Σισμανίδης, Αρχαία Στάγαιρα. Η Πατρίδα του Αριστοτέλη, Αθήνα, 2003, 13).

21. Γενικότερα πιστεύεται ότι ένας παραλιακός αρχαίος οικισμός είναι στραμμένος πάντα προς τη θάλασσα, χωρίς φυσικά να υπάρχει αδιαφορία σε θέματα ασφαλείας για την κατάσταση της ενδοχώρας.

22. Αθαν. Τζιαφάλλιας, ΑΔ 44(1989)-Χρονικά Β1, 233, Πίνακας 143γ. Η ίδια φωτογραφία του τείχους απεικονίζεται και στο Αθανάσιος Τζιαφάλλιας, «Αναζητώντας την Αρχαία Μελίβοια», ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών, 17-22 Απριλίου 1990), Αθήνα, 1994, τ. Β, Εικ. 8).

23. Αθαν. Τζιαφάλλιας, ΑΔ 44(1989)-Χρονικά Β1, 235, Σχέδιο 3. Στο σχέδιο 3 όπου υπάρχει η κάτοψη της ανασκαφής μπορεί να καταλάβει κανείς τη μορφή του τείχους με τις επάλληλες ορθές γωνίες. Ίσως στην ίδια μορφή τείχους, με επάλληλες ορθές γωνίες, να ανήκε το μικρό τμήμα του τείχους της πόλης, που φαινόταν μέσα στη νότια βαθειά ρεματιά, και να πίστεψα ότι επρόκειτο για πύργο του τείχους (Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου, «Η πόλη Μελίβοια της Μαγνησίας. Προσπάθεια ταύτισης της θέσης της», Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, Βόλος, τ. Ζ (1985), 135, Εικ. 2).

24. Λίγες μέρες πριν από την εκδήλωση για τη Με-

λίβωια επισκέφθηκαν την αρχαία πόλη (17-08-2009) για να δω τις αλλαγές που πιθανόν να υπήρχαν, αλλά δεν στάθηκε δυνατό να επισκεφθώ τα αποκαλυφθέντα με ανασκαφή αρχαία ερείπια, διότι η περιοχή είχε κλείσει και πάλι με πυκνή βλάστηση δάσους.

25. Για τείχη με παρόμοια τοιχοδομία της εποχής του Κασσάνδρου στο Δίον (πριν από το 305 π.Χ.) βλ. Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου, *Ανασκαφή Δίου, Τόμος 1, Η Οχύρωση, Θεσσαλονίκη*, 1998, 216 κ.ε. και της εποχής του Δημητρίου Πολιορκητή στη Δημητριάδα βλ. Peter Marzolf, “Zur Stadtanlage von Demetrias”, *DEMETRIAS I, Bonn*, 1976, 5 κ.ε.

26. Στη Δημητριάδα η ανάγκη διαπλάτυνσης των πύργων ανάγκασε τους κατοίκους να χρησιμοποιήσουν ως οικοδομικό υλικό πολλές από τις επιτύμβιες στήλες από το νότιο νεκροταφείο της πόλης, οι οποίες έσωζαν της έγχρωμες παραστάσεις τους και σήμερα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου. Οι εργασίες διαπλάτυνσης των πύργων, σύμφωνα με μελέτη του Bruno Helly (“Stèles funéraires de Démétrias: Recherches sur la chronologie des remparts et des necropoles méridionales de la Ville”, ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη (Βόλος, 29/10 έως 1/11/1987), Αθήνα, 1992, 349-365) χρονολογείται το 88-87 π.Χ. και έγινε πριν από τη λεηλασία της Δημητριάδας (87 π.Χ.) από το ναύαρχο του Μιθριδατικού

στόλου Μητροφάνη.

27. H. Biesantz, “Griechisch-Römische Altertümer in Larisabund Umgebung”, *AA*, 1959, 78-81. Το τμήμα του τείχους που είδε ο H. Biesantz πρέπει να είναι το ίδιο που είχαμε δει στο βάθος του νότιου ρέματος (βλ. σημ. 23).

28. *Ιστορίες*, ἔαχ, 188.

29. Νικόλαος Ι Γιαννόπουλος, «Γλυπτά εκ Μελίβοιας», *ΑΕ* 1930, 172. H. Biesantz, *Die Thessalischen Grabreliefs*, Mainz, 1965, 128 κ.ε. Brommer, *AM LXV*, 1940, 105-107, pls. 63-65. Br. Sis. Ridgeway, *The Severe Style in Greek Sculpture*, Princeton-New Jersey, 1979, 58, Fig. 76-77.

30. Τα τέσσερα αγγεία περιλαμβάνονται στον κατάλογο των αντικειμένων που δημοσιεύθηκε στο άρθρο μου «Η πόλη Μελίβοια της Μαγνησίας. Προσπάθεια ταύτισης της θέσης της», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, Βόλος*, τ. Ζ (1985), 141-142, με τους ακόλουθους αριθμούς: 15. Χειροποίητη πρόχους με λοξότμητη προγοή και μαστοειδή απόφυση στο πάνω μέρος της κοιλιάς απέναντι από τη λαβή (Αρ. Βιβλίου Εισαγωγής Μουσείου Βόλου Κ 2900) 16. Χειροποίητο κύπελλο χωρίς διακόσμηση (Αρ. Βιβλίου Εισαγωγής Μουσείου Βόλου Κ 2788) 17. Τροχήλατη μικρή πρόχους με ζώνες από καστανό χρώμα στο λαιμό και την κοιλιά (Αρ. Βιβλίου Εισαγωγής Μουσείου Βόλου Κ 2789) 18. Τροχήλατο κύπελο με ζώνες από καστανό-κοκκινωπό χρώμα στο χείλος και στο κάτω μέρος του σώματος (Αρ. Βιβλίου Εισαγωγής Μουσείου Βόλου Κ

3306). Η πληροφορία που καταγράφεται στο Βιβλίο Εισαγωγής ότι η μικρή πρόχους (Κ 2789) βρέθηκε σε κιβωτιόσχημο τάφο μας κάνει να πιστεύουμε ότι και τα υπόλοιπα τρία αγγεία προέρχονται από το νεκροταφείο της πόλης. Στην εξαγωγή του ίδιου συμπεράσματος συνηγορεί και η καλή κατάσταση διατήρησης των αγγείων τα περισσότερα από τα οποία σώθηκαν αέραια ή σχεδόν αέραια.

31. Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου, ό.π., 140-142

32. Ο ανδρικός κορμός από λευκό μάρμαρο δεν σώζει το κεφάλι και τα χέρια. Το δεξί χέρι έπεφτε προς τα κάτω και ήταν από ξεχωριστό κομμάτι μαρμάρου (σώζεται ένας κυκλικός τόρμος για τη σπερέωση του χεριού στο σώμα με τη βοήθεια ενός γόμφου κυκλικής τομής) (Εικόνα 196), ενώ το αριστερό χέρι ήταν ανασηκωμένο προς τα πάνω και είχε αποδοθεί στο ίδιο κομμάτι μαρμάρου με εκείνο του κορμού (Εικόνα 197). Σε όλο το ύψος της αριστερής πλευράς του στήθους έπεφτε προς τα κάτω το μάτι, το οποίο δεν σώζεται σήμερα. Στην πάνω επιφάνεια του κορμού σώζεται το κάτω μέρος του λαιμού, στη δεξιά πλευρά του οποίου εφάπτεται ο κυματοειδής πλόκαμος που κατέβαινε από το κεφάλι και κατέληγε στο πάνω δεξί μέρος του στήθους (Εικόνα 198). Στο πίσω μέρος του λαιμού υπάρχει το ίχνος της επαφής ενός κότσου, που μάζευε τα μαλλιά στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Μεταξύ του κότσου και του πλοκάμου η οριζόντια επιφάνεια δεν αποδίδει επιδερμίδα, αλλά είναι δουλεμένη με εμφανή ίχνη μικρού βελονιού,

που σημαίνει ότι ο κορμός θρυσκόταν σε τέτοια θέση που κανείς δεν θα μπορούσε να δει αυτήν επιφάνεια, διότι δεν θα μπορούσε να δει το γλυπτό από ψηλά. Στο κάτω μέρος ο κορμός είναι κομμένος οριζόντια λίγο πάνω από την ήβη. Από τον κορμό έχουν αποσπαστεί ένα τμήμα από το δεξιό ώμο και ένα τμήμα από τον αριστερό γοφό. Ολόκληρος ο κορμός ήταν στραμμένος ελαφρά προς τα αριστερά του. Ο ανδρικός κορμός έλαβε αριθμό καταγραφής του Αρχαιολογικού Μουσείου της Λάρισας 78/1α και έχει τις ακόλουθες διαστάσεις: μέγιστο ύψος: 0,38 μ., μέγιστο πλάτος: 0,255 μ. και μέγιστο πάχος: 0,14 μ.

33. Η εφαρμογή της ίδιας τεχνικής στήριξης γλυπτών προστά σε μαρμάρινες πλάκες με τρόπο ώστε να λειτουργούν ως ανάγλυφα συναντάται στη ζωφόρο του Ερεχθείου στην Ακρόπολη των Αθηνών. Στη ζωφόρο του Ερεχθείου οι μορφές των θεών, ηρώων και θνητών δουλεμένες ξεχωριστά σε Παριανό μάρμαρο ήταν στερεωμένες πάνω σε γκριζό Ελευσινιακό λίθο. Γενικά για το Ερέχθειο και τη ζωφόρο βλ. G. P. Stevens, L.D. Caskey, H.N. Fowler, J.M. Paton, *The Erechtheum*, Cambridge, Mass., 1927, 247-263ά άραία Σ. Μπούσκαρη, *Μουσείον Ακροπόλεως*, Αθήναι, 1974, 162-166.

34. Για τη λατρεία του Διονύσου στη Μαγνησία νότια των εκβολών του Πηνειού βλ. Σοφία Κραβαρίτου, «Αρχαίες λατρείες και μύθοι της περιοχής των εκβολών του Πηνειού», στο *Άγιος Δημήτριος Στομίσιου*, Λάρισα, 2010,

426-428.

35. A.M. Woodward, *Annals of Archaeology and Anthropology*, Liverpool, 1910, III, 158.

36. Το όνομα «Δαμαΐας» συναντάται μια φορά σε επιγραφή Ρωμαϊκών χρόνων από την Κομμααγνή της Συρίας (SEG 26, 1540).

37. Ο γιατρός Δ.Φ. Σαμσαρέλλος υπηρέτησε στην περιοχή της Αγιάς στην αρχή του 20ού αιώνα. Την παραχώρηση της επιστολής οφείλω στον εγγονό του γιατρού, Αρχιτέκτονα Δ. Σαμσαρέλλο και στον πολυπράγμονα ερευνητή Ιωάννη Σακελλίωνα. Εικόνα της επιστολής βλέπε στο Μπάμπης Ιντζεσίλογλου, *ό.π.*, 136, Εικ. 3.

38. Στην ίδια επιστολή του Δ.Φ. Σαμσαρέλλου γίνεται αναφορά και στην ανεύρεση αρχαίων αντικειμένων στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου (Σκιαδά). «Αργότερα, από των αρχών του τρέχοντος αιώνας, όταν ασκούσα το επάγγελμα του ιατρού εις την επαρχίαν Αγιάς και εκκαλούμην δι' ασθενείς εις το χωρίον Σκήτη το οποίον είναι γειτονικόν με την θέσση αυτήν παρετήρησα εις πολλά σπίτια διάφορα κτερίσματα, ιδίως μικράς εγχρώμους ληκύθους. Εις ερώτησίν μου περί της προελεύσεώς των μου απήντων ότι τα αφήρσαν από τάφους ευρισκομένους εις την άνωθεν της άκρης Σκιαδά υπάρχουσαν δασώδη έκτασιν του Μαυροβουνίου».

39. Br. Helly, «Από τις Ευρυμενές στη Μελίβουα: Παραλιακές πόλεις της Θεσσαλίας: Προτάσεις επί αναλύ-

σεως Αρχαιολογικών δεδομένων και αρχαίων πηγών», στο *Άγιος Δημήτριος Στομίου*, Λάρισα, 2010, 401, σημ. 40.

40. Για κεραμίδια από τη Θεσσαλία με επιγραφές σε σφραγίσματα βλ. A. Doulgeri-Intzesiloglou, "Quelques "artisans eponymes" de l' "industrie" de l'argile à Phères (Thessalie)", *ΤΟΠΟΙ* 8/2, 1998, 607-623 και Charalambos Intzesiloglou, "Circulation des produits céramiques de quelques ateliers locaux en Thessalie du Sud-Ouest, στο *L'ARTISANAT EN GRÈCE ANCIENNE*: Les Productions, les diffusions, Lille 3, 2000, 177-192. Για τα ενεπίγραφα σφραγίσματα, κυρίως με συμπλέγματα γραμμάτων, σε βασιλικούς κεράμους που βρέθηκαν σε δημόσια κτίρια στη Δημητριάδα και οι οποίοι, όμως, δεν σχετίζονται άμεσα με την επιγραφή του κεραμιδιού από το «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου βλ. Απ. Αρβανιτόπουλος, *Γραπτάι Στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*, Αθήνα, 1928, 115-121· Immo Beyer, Volkmar von Graeve und Ulrich Sinn, *Grabung am Anaktoron von Demetrias 1970*, DEMETRIAS I, Bonn, 1976, 71-72, Taf. 16 και IG, IX2, 396. Σφραγίσματα σε λακωνικού τύπου κεραμίδια από την περιοχή του θεάτρου Δημητριάδος (από το κτίριο με τις τοιχογραφίες) με τη μοναδική επιγραφή «ΠΑΡΑ ΑΙΣΧΡΙ / ΩΝΟΣ / ΚΕΡΑΜΟΣ» ανήκουν στην κατηγορία των σφραγισμάτων που αναγράφουν τους ιδιοκτήτες των κεραμικών εργαστηρίων. Ανάλογες εκφράσεις βρίσκουμε σε οικοδομικές επιγραφές από τη Δήλο, π.χ. «κέραμος επί τὸ ἐστιατόριον τὸ ἐν τῷ Ἀσκληπιεῖῳ παρὰ Ἀριστοκράτους

ζεύγη ΔΔΔΔ» (IG,XI,2, 144, στ. 68).

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν βασίζονται σε παραδείγματα δημοσιευμένα και αδημοσίευτα.

41. Σφραγίσματα υπάρχουν και στις λιγοστές περιπτώσεις που χρησιμοποιήθηκαν κεραμίδια κορινθιακού τύπου.

42. Σχετικά σπάνια τα λακωνικά κεραμίδια σφραγίζονται στην κυρτή επιφάνεια των στρωτήρων.

43. Στις λιγοστές αυτές περιπτώσεις συνηθέστερα είναι τα μεμονωμένα γράμματα και από τις γνωστές μόνο σε μια περίπτωση έχει γραφεί μια ομάδα γραμμάτων, που δεν σχηματίζουν λέξεις, αλλά θυμίζουν ένα αλφabetικό χωρίς όμως να ακολουθείται η γνωστή σειρά των γραμμάτων.

44. Ορισμένες φορές μάλιστα σφραγίσματα, που προέρχονται από την ίδια σφραγίδα, βρίσκονται σε διαφορετικές πόλεις.

45. Charalambos Intzesiloglou, ό.π. 182, στμ. 4. Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας, Καρδίτσα, 2007, 39 (Λ. Χατζηαγγελάκης) απεικονίζεται ένα ακόμη σφράγισμα με την επιγραφή «Μεθυλιών», ελαφρώς διαφοροποιημένο σε σχέση με αυτό που αναγράφεται στην παλλαγή 2ε.

46. Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου, «Κεραμική από το νεκροταφείο της αρχαίας Όρθης στον Κέδρο Καρδίτσας», στο *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος,

2000, 169.

47. Λ. Χατζηαγγελάκης, ΑΔ 48(1993)-Χρονικά Β1, 244. Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου, «Η σημερινή θέση της αρχαίας Τοπογραφίας στην ευρύτερη περιοχή του Παλαμά Καρδίτσας: Το παράδειγμα του Αστερίου-Πειρασίας», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Παλαμά* (Παλαμάς, 2-3 Ιουλίου 1994), Παλαμάς, 1999, Τόμ. 1, 107-118. Λεωνίδας Π. Χατζηαγγελάκης, «Αρχαίες πόλεις της δυτικής Θεσσαλίας. Δίκτυο επικοινωνίας και ανάδειξης», *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας & Πολιτισμού της Θεσσαλίας* (Λάρισα, 9-11 Νοεμβρίου 2006), Τομ. Ι, 319 και ειχ. 11α (για πρώτη φορά απεικονίζεται το σφράγισμα με το εθνικό Π-ΕΙ-ΡΑ-ΣΙ-[ΕΩΝ]). Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου, «Προβλήματα αρχαίας Τοπογραφίας και η αντανάκλασή τους στην ονοματοδοσία σύγχρονων οικισμών», *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας & Πολιτισμού της Θεσσαλίας* (Λάρισα, 9-11 Νοεμβρίου 2006), Τομ. ΙΙ, 848.

48. Δημόσια κεραμίδια με σφραγίσματα που έφεραν το εθνικό σε γενική πληθυντικού έχουν βρεθεί σε δυο περιπτώσεις εκτός των αρχαίων πόλεων, στις θέσεις δυο μεγάλων δημόσιων ιερών που είχαν ιδρυθεί μέσα στα όρια της Χώρας των πόλεων στις οποίες ανήκαν. Η πρώτη ήταν η περίπτωση του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα στη θέση «Λιανοκόκκαλα» Μοσχάτου Καρδίτσας, όπου σε κεραμίδια που κάλυπταν το ναό βρέθηκαν σφραγίσματα με το εθνικό «Μητροπολιτών», πράγμα που αποδείκνυε ότι το ιερό ή-

ταν ένα δημόσιο ιερό και ανήκε στην αρχαία πόλη της Μητρόπολης. Η δεύτερη περίπτωση ήταν ένα αρχαίο Ασκληρπιείο στη θέση «Παλαιόκαστρα» των Αγ. Θεοδώρων Καρδίτσας. Είχε ιδρυθεί εκτός κάποιου αρχαίου οικισμού και σε ίση απόσταση, πέντε χιλιομέτρων, από δυο αρχαίες πόλεις: από το Κιέριο που βρισκόταν νοτιοανατολικά του και από το Μεθύλιο που βρισκόταν βόρειοδυτικά του. Η ανεύρεση σφραγισμάτων στα κεραμίδια των κτιρίων του Ασκληρπιείου με το εθνικό «Κιεριείων» προσδιόρισε τη θέση του ιερού μέσα στη Χώρα του Κιερίου και όχι του Μεθυλίου, πράγμα που θα μπορούσε να συμβαίνει, εφ' όσον το ιερό φαίνεται ότι ήταν παραμεθόριο ευρισκόμενο κοντά στα σύνορα των δυο πόλεων.

Σε μια μόνον περίπτωση έχουν βρεθεί λακωνικά κεραμίδια με σφραγίσματα που αναγράφουν το εθνικό «ΜΟΝΔΑΙ / ΕΙΩΝ» πολύ μακριά από τα όρια της χώρας της Μονδαίας, μιας πόλης που άλλοτε ανήκε στην Περραιβία και άλλοτε στη Θεσσαλία. Τα σφραγίσματα βρέθηκαν σε ανασκαφή στο Ανάκτορο (τα περισσότερα) και στην Αγορά (ελάχιστα) της πρωτεύουσας του Μακεδονικού βασιλείου, της Πέλλας. Η Βάσω Μισαηλίδου-Δεσποτίδου («Ενσφράγιστες κεραμίδες από το ανάκτορο της Πέλλας», *Αρχαία Μακεδονία V*, Ανακοινώσεις κατά το πέμπτο διεθνές συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989), Θεσσαλονίκη, 1993, 976-977, Εικ. 1), που μελέτησε τα κεραμίδια από το ανάκτορο, υπέθεσε ότι το εθνικό της Μονδαίας

(για την πόλη βλ. Br. Helly, "Une liste des cités de Perrhébie dans la première moitié du IVe siècle avant J.-C.", *LA THES-SALIE*, Actes de la Table-Ronde (Lyon, 21-24 Juillet 1975), Lyon, 1979, 180-181) στα σφραγίσματα των κεραμιδιών δηλώνει την προέλευση των τεχνιτών που εργάστηκαν στην Πέλλα σε μια περίοδο που στην Πέλλα υπήρχαν αυξημένες οικοδομικές δραστηριότητες. Σύμφωνα, όμως, με όσα έχουμε εκθέσει πιο πάνω το σφράγισμα με την επιγραφή «ΜΟΝΔΑΙ / ΕΙΩΝ» ανήκει στην κατηγορία 26 και επομένως τα κεραμίδια με το σφράγισμα και την επιγραφή αυτή ανήκουν σε μια κρατική παραγγελία της Μονδαίας για την αγορά συγκεκριμένου αριθμού κεραμιδιών που θα χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή ή επισκευή της στέγης ενός δημόσιου κτιρίου. Στην περίπτωση όμως αυτή τα κεραμίδια τοποθετήθηκαν μεν σε δημόσια κτίρια, που ήταν το Ανάκτορο και η Αγορά, όχι όμως στη Μονδαία, αλλά στην Πέλλα, στην έδρα των Μακεδόνων βασιλέων που με την πάροδο του χρόνου άρχισαν να επιβάλλονται κυριαρχικά πάνω σε όλες τις παλαιότερες Ελληνικές δυνάμεις. Είναι προφανές ότι οι τοπικές αρχές της Μονδαίας ήρθαν σε συμφωνία με τους ισχυρούς Μακεδόνες για να συμμετέχουν με κρατικές τους παραγγελίες κεραμιδιών στην κατασκευή της στέγης ενός τμήματος του Ανακτόρου και ενός άλλου δημοσίου κτιρίου στην Αγορά της Πέλλας. Η κρατική παραγγελία για την κατασκευή των κεραμιδιών δόθηκε από τους Μονδαίους σε τοπικό κεραμικό εργαστήριο

της Πέλλας, σύμφωνα με τη μακροσκοπική παρατήρηση της μελετήτριας των κεραμιδιών από το ανάκτορο της Πέλλας ότι ο πηλός των κεραμιδιών με το σφράγισμα «Μονδαιείων» δεν διαφέρει από τον πηλό των υπολοίπων κεραμιδιών της Πέλλας (βλ Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, ό.π. 977). Δεν γνωρίζουμε το λόγο αυτής της συμφωνίας, εκείνο όμως που μπορούμε να πούμε από τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία είναι ότι η πρακτική αυτή στις σχέσεις δυο κρατών δεν είχε συνέχεια. Η περίπτωση, λοιπόν, των κεραμιδιών των Μονδαιείων στην Πέλλα αποτελεί μια σπάνια εξαίρεση από τον κανόνα που θέλει τα κεραμίδια των κρατικών παραγγελιών των Θεσσαλικών πόλεων να μην βρίσκονται έξω από την έκταση της πόλης-κράτους που τα παραγγέλλει.

49. Με σκοπό την προστασία και τον έλεγχο της κρατικής περιουσίας γινόταν η σφράγιση των δημόσιων κεραμιδιών. Με τον τρόπο αυτό μπορούσε να αποκλειστεί η λαθραία χρήση δημόσιων κεραμιδιών σε ιδιωτικά κτίρια και να αποφευχθούν γενικότερα φαινόμενα διαφθοράς στη δημόσια ζωή της πόλης.

50. P.M. Fraser, E. Matthews, A Lexicon of Greek Personal Names, Vol. III.B, λ. Δημέας. Ποιό συνηθισμένος είναι ο τύπος Δαμέας του ίδιου ονόματος που συναντάται στις περιοχές της Βοιωτίας, της Λοκρίδας, της Μεγαρίδας, της Φωκίδας και μια φορά στη Λάρισα (IG, IX2, 536,9). Η διόρθωση από Δημαία σε Δημέα μπορεί να γίνει χωρίς δυ-

σκολία, επειδή οι δυο διαφορετικές καταγραφές αναφέρονται στο ίδιο, προφορικά παραδοθέν, όνομα.

51. W. Blümel, Die aiolischen Dialekte, Göttingen, 1982, 234 (π.χ. του Κινέα).

52. Επειδή στα Θεσσαλικά παραδείγματα, που έχουμε μελετήσει, σε καμιά περίπτωση δεν συναντάται το όνομα του κατασκευστή σε πτώση αιτιατική και πολύ περισσότερο δεν ακολουθείται και από το εθνικό του στην ίδια πτώση, θεωρούμε απίθανη την αποκατάσταση της επιγραφής σε «Δημέα Μελιβοέα» ή «Δημέα Μελιβοεία».

